

DOI: <https://doi.org/10.36719/2789-6919/29/21-25>

Təhminə Atəşli
Bakı Dövlət Universiteti
doktorant
tehmineataşli@gmail.com

“ƏT-TÖHFƏT ÜZ-ZƏKIYYƏ FİL-LÜĞƏT-İT TÜRKIYYƏ”-də OĞUZLARA AİD EDİLƏN FEİLLƏR MÜASİR AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLLƏRİNDƏ

Xülasə

XI-XIV əsrlər Şərq filoloqlarının əsərlərində oğuzlara aid edilən xeyli miqdarda leksik vahidlər vardır ki, bunların müasir Azərbaycan və türk dillərində işlənilib-ışlənməməsini araşdırmaq bu dillərin tarixinin öyrənilməsi baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edir. XI-XIV əsrlərin filoloji mənbələri kimi M.Kaşğarının “Divanü lüğət-it-türk”, Əbu Həyyanın “Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak”, “Ət-töhfət üz-zəkiyyə fil-lüğət-it türkiyyə” və b. lüğətlər nəzərdə tutulur. Bu məqalədə bunlardan yalnız birinin – “Ət-töhfət üz-zəkiyyə fil-lüğət-it türkiyyə” lüğətinin materiallarına istinad edilərək, oğuzlara aid edilən feillərin müasir Azərbaycan və türk dillərində təzahür xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: feil, oğuz, türk dili, Azərbaycan dili, feilin lüğəvi məna növləri

Tahmina Atəşli
Baku State University
PhD student
tehmineataşli@gmail.com

Verbs related to oghuz in modern Azerbaijan and Turkish languages in “Et-tohfət uz-zakiyya fil-lugat-it Turkiyye”

Abstract

In the works of Eastern philologists of the 11th-14th centuries, there is a considerable amount of lexical units attributed to the Oghuzs, and it is of great importance to learn whether they have been used in the modern Azerbaijani and Turkish languages. the study of the history of these languages. As philological sources of the XI-XIV centuries, M. Kashgari's “Divanu lugat-it-turk”, Abu Hayyan's “Kitab al-idrak li-lisan al-atrak”, “At-tohfət uz-zakiyya fil-lugat-it turkiyye” and others dictionaries are considered. In this article, referring to the materials of only one of them – “At-tohfət uz-zakiyya fil-lugat-it turkiyye” dictionary, the manifestation characteristics of verbs attributed to the Oghuz in modern Azerbaijani and Turkish languages were investigated.

Keywords: *verb, Oghuz, Turkish language, Azerbaijani language, lexical meaning types of the verb*

Giriş

Ən qədim dövrlərdən şərqdən qərbə doğru gələn türklər IX əsrdən etibarən bütün müsəlman ölkələrinə yayılmışdılar. Türk mədəniyyəti müsəlman mədəniyyətinə yeni bir istiqamət verirdi – hər sahədə böyük əsərlər meydana çıxaran dahi şəxsiyyətlər yetişirdi. Türklərin hakimiyyəti genişləndikcə türk dilini öyrənməyə yararlı olan əsərlərin yazılmasına yol açılmışdı. Türk xalqları ilə ünsiyyət qurmaqdan ötrü bu dili öyrənmək istəyənlər üçün, öyrənmək məcburiyyətində olanlar üçün yazılmış kitablardan ən əhəmiyyətli, ən dəyərlisi “Divanü lüğət-it-türk” əsəri idi ki, M.Kaşğari tərəfindən XI əsrdə Xaqaniyyə türkcəsində yazılmış, digər türk ləhcələri ilə, ən çox da oğuz türkcəsi ilə müqayisələr aparılmışdı. Daha sonrakı dövrlərdə Misirə və Suriyaya qədər uzanan türk hakimiyyəti ərəzində qıpçaq ləhcəsi üstün mövqedə olduğuna və daha çox yayıldığına görə, türk dilini öyrətmək üçün yazılan kitabların qıpçaq türkcəsində yazılması zərurəti meydana çıxdı

(Ət-töhfət: VI). Bu əsərlərin arasında ən tanınmış olanı Əbu-Həyyanın 1312-ci ildə Qahirədə yazdığı “Kitab-əl-idrak lil-lisan əl-ətrak” idi ki, onun yazılması zamanı da qıpçaq danışıqına istinad edilmişdi. Həmçinin, bu məqaləmizdə araşdırdığımız “Ət-töhfət üz-zəkiyyə fil-lüğət it-türkiyyə” əsəri də bu ənənəyə uyğun olaraq qıpçaq türkcəsində yazılmışdı, digər türk dilləri ilə, xüsusən də oğuz (türkmən) türkcəsi ilə müqayisələr aparılmışdı.

“Ət-töhfət üz-zəkiyyə fil-lüğət-it türkiyyə”-də oğuzlara aid edilən feillər müasir Azərbaycan və türk dillərində. “Ət-töhfət üz-zəkiyyə fil-lüğət-it türkiyyə” əsərinin elm aləminə yalnız bir əlyazma nüsxəsi məlumdur, həmin əlyazma İstanbulda Beyazit cəsinin yanındakı “Veliddin Efendi Kütüphanesi”ndə 3092 nömrəsi ilə qeydiyyatdadır. Əlyazmanın əvvəlində və sonunda bütün vərəqlər yerindədir, vərəq əksikliyi yoxdur, 91 vərəqdən ibarətdir, hər vərəqin hər iki üzünü yazılıdır, ortalama olaraq hər səhifədə 13 sətir, hər sətirdə 7 söz vardır, ərəbcə sözlər qara, türkcə sözlər qırmızı rəngli mürəkkəblə yazılmışdır. Əsərin yazılma tarixi dəqiq məlum deyildir, lakin birinci səhifənin yuxarisindəki 2 sətirlik qeydə əsasən, hicri 829-cu ildən əvvəl yazılmışdır. Əsər Misir ərazisində yazılmışdır, lakin müəllifi məlum deyildir.

İlk dəfə Fuat Köprülünün “Körösi Csoma Archivum” adlı macar jurnalının 15 iyun 1922-ci il tarixli I cild, III bölməsində dərc olunmuş məqaləsində Şeyyad Həməzənin bir mətnində olan sözləri izah etmək üçün lüğətin adının çəkildiyi qeyd edilir. 1940-cı ildə T.Halası Kun “İstanbul Kütüphanələrində bulunan Kölemenlər devri yazmaları və bu devrin dili” adlı yazısında bu lüğətdən bəhs edərək onu çap etdirəcəyi barədə məlumat vermişdirsə də, “Ət-töhfət üz-zəkiyyə fil-lüğət-it türkiyyə”ni ilk dəfə tərcümə edərək çap etdirən Bəsim Atalay olmuşdur.

“Ət-töhfət üz-zəkiyyə fil-lüğət-it türkiyyə” əsərində türk dillərinə aid bir sıra qrammatika qaydaları, heç bir türk ləhcəsində rast gəlinməyən xeyli sayda söz verilmişdir. Lüğətdə bir ərəb sözünün qarşılığında üç, dörd, hətta bəzən beş türk sözünün verilməsi, qıpçaq və türkmən (oğuz) ləhcələri arasındakı fərqlərin göstərilməsi əsərin əhəmiyyətini artıran cəhətlərdəndir.

“Ət-töhfət üz-zəkiyyə fil-lüğət-it türkiyyə” iki hissədən ibarətdir, birinci hissəsi 78 səhifədən ibarət lüğətdir, ikinci hissəsi isə türk dilinin qrammatikasına həsr olunmuşdur, əsərin sonundakı 6 səhifədə bütün qrammatika məlumatları bir yerə toplanmış, ümumiləşdirilmişdir.

B. Atalayın hesablamasına görə, lüğətdə üç minə yaxın türkcə söz vardır, bunlardan 977 sadə, 96 mürəkkəb feildir (Ət-töhfət: 15). Lüğətdə oğuzlara – türkmənlərə aid edilən 116 söz qeydə alındı ki, bunlardan da 42-si feildir.

Feil nitq hissələri içərisində ən zəngin olanıdır, onu zəngin edən xüsusiyyətləri fonetik, leksik-semantik, morfoloji və sintaktik cəhətləridir. Azərbaycan dilçiliyində feilin quruluşu ilə bağlı H.Mirzəyev (Mirzəyev, 1986: 87-65), R.Rüstəmov (Rüstəmov, 1965: 6-11), S.Cəfərov (Cəfərov, 1960: 103-126), M.Hüseynzadə (Hüseynzadə, 2007: 143-145) və b. tədqiqatlar aparmış, dəqiq elmi nəticələr əldə etmişlər.

“Ət-töhfət üz-zəkiyyə fil-lüğət-it türkiyyə” lüğətində oğuzlara// türkmənlərə aid edilən feillər həm sadə, həm düzəltmə, həm də mürəkkəb quruluşludur.

Sadə feillər: məlum olduğu kimi, bir qisim feillər təkə bir kökdən ibarət olur, heç bir sözdüzəldici şəkilçi qəbul etmədən işlənir ki, bunlar sadə feillərdir. “Ət-töhfət üz-zəkiyyə fil-lüğət-it türkiyyə”-də beş sadə feil vardır: kaktı, yügürdü, boğdı, yağdı, könderdi.

Kaktı (Ət-töhfət: 10) lüğətdə mənası “öfkələndi, kızdı” kimi izah olunmuşdur. Bu feil Azərbaycan dilindəki qaxmaq feilinin fonovariantıdır, dilimizdə bu feilin mənası “*var gücü ilə bir şeyi bir yerə vurmaq, çırpmaq; çalmaq, vurmaq, sancmaq*” (Azərbaycan, 2006: 18) kimi, türk dilində “*bir kimsenin yaptığı işin beğenilmediyini kendisine sert sözlerle söylemek; öfkelenmek, kızmak, darılmak, paylamak; itmek, vurmaq, kakma yapmak, vurarak dar bir yere sokmak*” (TS, 1998: 1161) kimi izah olunur.

Yügürdü (Ət-töhfət: 22) yüyürdü. Azərbaycan dilində yüyürmək fonoforasında “*qaçmaq, qoşaraq getmək, bərk getmək, qaça-qaça getmək; qoşmaq*” (Azərbaycan, 2006: 635) mənalarında, türk dilində yürümək fonoforasında “*adım atarak ilerlemek, gitmek*” (TS, 1998: 2484) mənalarında işlənir.

Boğdı (Ət-töhfət: 29) qıpçaqca bodı variantı qeyd olunmuşdur. Azərbaycan dilində “*boğazı sıxmaqla nəfəs yolunu, nəfəsini kəsmək; boğub öldürmək; əl, ip və s. ilə sıxmaq*” (Azərbaycan, 2006: 331) və s. mənələrdə, türk dilində “bir canlıyı, soluk almasına engel olaraq öldürmək; el, ip və ya benzeri ilə bir şeyi çepəçevre sıkmak” (TS, 1998: 322) mənələrində işlənir.

Yagdı (Ət-töhfət: 68). Azərbaycan dilində “*havadan qar, yağış, dolu kimi şeylər düşmək, tökülmək; çox miqdarda, arası kəsilmədən tökülmək*” (Azərbaycan, 2006: 503) mənəsində, türk dilində “(yağmur, kar, dolu için) gökten düşmek; yüksekte çokca düşmek” (TS, 1998: 2364) mənəsində işlənir.

Könderdi (Ət-töhfət: 73). Azərbaycan dilində göndərmək fonovariantında “*yollamaq (birinə vermək, çatdırmaq üçün); bir tapşırıqla bir yerə yollamaq*” (Azərbaycan, 2006: 261) mənəsində, türk dilində “bir yere doğru yola çıxarmak, yollamak, ulaşmasını, gitmesini sağlamak, irsal etmək; yetki vererek gitmesini sağlamak; bir kaynaktan çıkıp gelmek, ulaşmak; yolcu etmek” (TS, 1998: 870) mənələrini ifadə edir.

Düzəltmə feillər: düzəltmə feillər isim, sifət, say, əvəzlik, zərflər, yamsılamalar və feil köklərinə leksik şəkilçilərin artırılması ilə əmələ gəlir. Bu baxımdan feil əmələ gətirən şəkilçilər adlardan feil əmələ gətirən və feillərdən feil əmələ gətirən şəkilçilər olmaqla iki qismə ayrılır. “Ət-töhfət üz-zəkiyyə fil-lügət-it türkiyyə”-də qeydə alınan düzəltmə feillər, əsasən, adlardan yaranan feillərdir: ısladı, buglattı, muştladı, sümüldedi, evlendi, tonandı, öşendirdi, ağırdı, sığaldı, yağmaladı, yağladı, boğazladı, bağladı, evlendirdi, teknedi, saçırdı, yügütti, asradı, buruştı, bulgandı// tolgandı, kakımaq, yanglıştı, uğundu, kokıdı, igrendi, degiştı, suvadı, yüzilmiş, egildi, sayladı, yığladı, yağmadı, sovuşladı.

Isladı (Ət-töhfət: 14) yıpıttı sözü bu feilin qıpçaqca qarşılığı kimi verilmişdir. Azərbaycan və türk dilində “ıslatmaq” (TS, 1998: 1024) mənəsində işlənir.

Buglattı (Ət-töhfət: 14) tütüzdi feili bu sözün qıpçaqca qarşılığı kimi verilmişdir. Azərbaycan və türk dillərində bu feil işlənmir, arxaıkləşmişdir.

Muştladı (Ət-töhfət: 15) sövünçledi feili qıpçaqca qarşılığı kimi verilmişdir. B. Atalay müjdedi kimi izah etmişdir. Azərbaycan dilində muştuluqlamaq fonovariantında “*xoş xəbər vermək, şad xəbər yetirmək, müjdə vermək*” (Azərbaycan, 2006: 399) mənəsində, türk dilində muştulamak fonovariantında “sevinilecek bir işin, olayın olduğunu birine haber vermek, müjdelemek” (TS, 1998: 1595) mənələrində işləkdir.

Sümüldedi (Ət-töhfət: 16) kaksırdı (kansırdı) feili qıpçaqca qarşılığı kimi verilmişdir. Azərbaycan və türk dilində bu söz işlənmir, arxaıkləşmişdir.

Evləndi, evlendirdi (Ət-töhfət: 17,35) evləndi kimi izah olunan bu sözün qıpçaqca öyləndi, öyləndirdi fonovariantı qeyd olunmuşdur. Azərbaycan dilində evləndi variantında “*arvad almaq, ailə qurmaq üçün qanunən qadınla (qızla) birləşmək*” (Azərbaycan, 2006: 46) mənəsində, türk dilində evləndi fonovariantında “erkekke kadın, aile kurmak için kanuna uygun olarak birleşmek, izdivaç etmek” (TS, 1998: 746) mənəsində işlənir.

Tonandı (Ət-töhfət: 18) bəzəndi mənəsində izah olunmuşdur. Azərbaycan dilində donatmaq, donatdırmaq feilləri işlənir və “*bəzəmək, bəzətmək (ışıqlarla, bayraqlarla və s. ilə)*” (Azərbaycan, 2006: 671) mənəsini, türk dilində donanmak “*giyinip kuşanmaq, süslenmek*” (TS, 1998: 624) mənəsini ifadə edir. Bu feil “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da işlənmişdir: “*Ac görsə, doyurdu; yalın görsə, donatdı*” (Kitabi, 2004: 26).

Öşendirdi (Ət-töhfət: 19) incitdi mənəsində izah olunur. Üşənmək feili Azərbaycan ədəbi dilində işlənməsə də, dialekt və şivələrdə işlənir. Azərbaycan dilinin Göyçə, Zəngəzur dialektlərində üşənməx` feili “*qorxmaq, diksinmək*” (Sadıqova, 2019: 26) mənəsində, Bakı, Cəlilabad, Şirvan, Kürdəmir, Sabirabad, Salyan dialekt və şivələrində “*qorxmaq*”, Gəncə dialektində isə “*şübhələnmək*” (Azərbaycan, 2007: 525) mənələrində işlənir. Türk dilində üşənmək “*kendinde bir gevşeklik duyarak bir işi yapmaya isteği olmamak*” (TS, 1998: 2319) mənəsini ifadə edir.

Sığaldı (Ət-töhfət: 23) qıpçaqca qarşılığı kimi “*yokadı, karmadı, karmaladı*” sözləri verilmişdir. B. Atalay qeyd edir ki, əlyazmanın səhifəsinin kənarında yokadı sözünün “*yoxladı, aradı*”, karmadı

sözünün “bir şeyin nə olduğunu bilmək üçün araşdırırdı”, karmaladı sözünün “qeyb olan bir şeyi tapmaq üçün axtarmaq” mənaları yazılmışdır. Bu feil Azərbaycan və türk dilləri üçün lüğətdəki fonosemantikası baxımından arxaikləşmişdir.

Yağmaladı (Ət-töhfət: 29) qıpçaqca qapdı kimi izah olunmuşdur. Bu feil “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanında da işlənmişdir: “altun-aqçasını yağmalamışız” (Kitabi, 2004: 38). Azərbaycan dilində yağmalamaq “soymaq, qarət etmək, talamaq” (Azərbaycan, 2006: 503) mənasında, türk dilində yağma etmək “birçok kimse, zor kullanarak bir malı alıp kaçmak; kurnazlıkla çarpmaq, vurgunculuk etmek” (TS, 1998: 2364) mənasında işlənir.

Yağladı (Ət-töhfət: 31) qıpçaqca yavladı fonovariantı qeyd olunmuşdur. Azərbaycan dilində yağladı “üstünə yağ sürtmək, yağ çəkmək; yaxşı işləmək və ya paslanmamaq üçün yağ sürtmək, yağla silmək” (Azərbaycan, 2006: 502), türk dilində “yağ sürmək; övmək; sürtünen iki yüzey arasına, kaymayı kolaylaştırmak için yağlı bir madde sürmək” (TS, 1998: 2363) mənalarında işlənir.

Boğazladı (Ət-töhfət: 32). Azərbaycan dilində boğazlamaq “boğazından yapışmaq (tutmaq, yaxalamaq); boğazını kəsmək, boğazını üzmək, boğmaq” (Azərbaycan, 2006: 3300, Azərbaycan dilinin Daşkəsən şivəsində boğazdamax “boğazından tutub başını kəsmək” (Azərbaycan, 2007: 60) mənasında işlənir.

Mürəkkəb feillər: “Ət-töhfət üz-zəkiyyə fil-lüğət-it türkiyyə”-də qeydə alınan mürəkkəb feillər eyledi və boldı köməkçi feillərinin vasitəsilə yaranmışdır: bahana eyledi, meded eyledi, yalağanş boldı, yuvaş boldı.

Bahana eyledi (Ət-töhfət: 17) siltadı feili qıpçaqca qarşılığı kimi verilmişdir. B.Atalay “bahane buldu” kimi izah etmişdir. Azərbaycan dilində “bəhanə eləmək, bəhanə axtarmaq, bəhanə gətirmək” (Azərbaycan, 2006: 267-268), türk dilində.

Yalağanş boldı (Ət-töhfət: 17) yalanşladı feili qıpçaqca qarşılığı kimi verilmişdir. B.Atalay “soyundu” kimi izah etmişdir. Azərbaycan dilində bu sözlə eyni kökdən olan yalavac, yalavachlıq, yalın, yalınayaq, yalınbaş, yalınqat, yalınlaşma, yalınlaşmaq, yalınlıq və s. sözlər vardır ki, “ac-susuz; üst-baş, paltarlıq parça; çılpaq, açıq, heç bir şeylə örtülü olmayan, tamamilə çılpaq, açıq; ancaq bir qat, astarı olmayan; getdikcə nazikləşmək; çılpaqlaşmaq; yalın bir şeyin halı, çılpaqlıq” (Azərbaycan, 2006: 514), türk dilində isə bu sözlə eyni kökdən olan yalın, yalın ayak, yalıncaq, yalıncaş, yalınqöz və s. sözlər işlənir ki, bunlar “çıplak, kınından çıkmış, ayakları çıplak; kabuğu çatlayıp soyulan” (TS, 1998: 2375) və s. mənalar ifadə edir. Göründüyü kimi, lüğətdə verilmiş bu sözün kökü bir çox söz və ifadələrin yaranmasında iştirak etmişdir.

Meded eyledi (Ət-töhfət: 38). B.Atalay “yardım etti” kimi izah etmişdir. Qıpçaqca buluştı. Bu feil Azərbaycan və türk dillərində tarixən işlənsə də, müasir dövrdə arxaikləşmişdir.

Yuvaş boldı (Ət-töhfət: 71) qıpçaqca qarşılığı kimi kəngez boldı feili verilmiş, B.Atalay “kolay oldu” kimi izah etmişdir. Həm Azərbaycan, həm də türk dilində yavaş sözü işlənir və onun iştirakı ilə yavaşca – oldukça yavaş, yavaşlama, yavaşlamak – yavaş gitmeye başlamak, hızını azaltmak, yavaş olmak, yavaşlatılma, yavaşlatmak, yavaş-yavaş (TS, 1998: 2412) və s. söz və ifadələri yaranır.

Nəticə

“Ət-töhfət üz-zəkiyyə fil-lüğət-it türkiyyə” əsərində oğuzlara aid edilən feillərin Azərbaycan və türk dillərində işlənməsinin təhlili onu deməyə əsas verir ki, lüğətdə qeydə alınmış oğuzlara aid 116 sözdən 42-si feildir, bu feillər sadə, düzəltmə və mürəkkəb quruluşludur. Bu feillərin əksəriyyəti müasir Azərbaycan və türk dillərində cüzi fonetik fərqlərlə, əsasən eyni, yaxud yaxın mənə ilə işlənir. Təbii olaraq hər iki dildə arxaikləşmə prosesi də getmiş, bir qisim feillər Azərbaycan və türk dillərinin leksik tərkibindən çıxmışdır.

Ədəbiyyat

1. Ət-töhfət üz-zəkiyyə fil-lüğət-it türkiyyə.
2. Mirzəyev, H. (1986). Azərbaycan dilində feil. Bakı: "Maarif".
3. Rüstəmov, R. (1965). Azərbaycan dili dialekt və şivələrində feil. Bakı: Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı.
4. Cəfərov, S. (1968). Azərbaycan dilində söz yaradıcılığı.
5. Hüseynzadə, M. (1983). Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: "Elm".
6. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. (2006). Bakı: "Şərq-Qərb", 4 cildə. I c. s.; II c. s.; III c. 671 s.; IV c. s.
7. Türkçə sözlük. (1998). Ankara: Türk Tarix Qurumunun mətbəəsi.
8. Kitabı-Dədə Qorqud. (2004). Əsil və sadələşdirilmiş mətnlər. Bakı: "Öndər nəşriyyat", 376 s.
9. Sadıqova, S. (2019). Qərbi Azərbaycan dialekt və şivələrində feil. Bakı: ADPU, 204 s.
10. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. (2007). Bakı: "Şərq-Qərb", 567 s.

Göndərilib: 08.12.2023

Qəbul edilib: 18.01.2024